



В.Р. Мойсик,
народний депутат України,
суддя Верховного Суду
України у відставці,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Summary

The proposed material is the first in a planned by author series of articles, dedicated to the historical prerequisites of origin, formation and development of the state and legal institutions of amnesty and pardon in Ukraine. It covers the period from the revolutionary events of 1917 to Ukraine gained its independence. The author underlines that the institute of amnesty in its modern meaning appeared as a result of these revolutionary events of 1917 and was formed within the Bolshevik regime

Амністія та помилування в Україні: становлення і розвиток

Амністія та помилування як прояв державного милосердя до своїх громадян, які скоїли злочини, відомі в соціально-правових системах багатьох країн світу з давніх-давен, позаяк їх зародження, становлення й розвиток були невід'ємними складовими процесів цивілізаційного розвитку і державного становлення цих країн.

Українська форма державності впродовж багатьох століть удосконалювалася з урахуванням європейської правової та філософської думки, а тому в усі історичні періоди в ній зберігалися традиції милосердя і передбачалася можливість застосування щодо осіб, які вчинили злочини, амністії та помилування.

Інститут амністії в сучасному державно-правовому розумінні з'явився на території України лише після революційних подій 1917 р.

Цілком природно, що історична довгочасність становлення цих соціально-правових інститутів не могла не позначитися на особливостях їх застосування у певні періоди залежно від державного устрою України.

Інституту амністії в сучасному державно-правовому розумінні не існувало на території України ні за княжого періоду, ні за козацько-гетьманської доби, ні за імперського часу, з'явився він лише після революційних подій 1917 р.

Проте це не означає, що до приходу радянської влади в Україні про амністію не знали й не застосовували її поряд із помилуванням. Тимчасовий уряд Росії, який прийшов до влади внаслідок лютневих подій 1917 р., вже в березні того ж року видав Указ про амністію, започаткувавши цю самостійну правову форму державного прощення.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Росії, повалення монархії, розпаду Російської імперії, встановлення влади Тимчасового уряду (постанова Тимчасового комітету Державної думи) й офіційного проголошення ним Росії Республікою (Декрет від 1 вересня 1917 р.) виникли сприятливі умови для розвитку національно-визвольного руху в Україні. Вже 3 березня 1917 р. було оголошено про утворення Української Центральної Ради як загальнонаціонального громадсько-політичного центру, що мав скликати український парламент і створити національний уряд.

7 листопада 1917 р. в умовах жорсткого протистояння з Тимчасовим урядом Росії, а надалі — і з більшовицьким урядом Українська Центральна Рада прийняла III Універсал, яким було проголошено утворення Української Народної Республіки (далі — УНР) у федеративному союзі з Росією, а також скасовано смертну кару на землі Республіки Української та надано повну амністію всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до 7 листопада 1917 р., як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не був притягнений.

Отже, Українська Центральна Рада, прийнявши III Універсал, започаткувала на території України амністію як самостійну форму державного прощення.

6 грудня 1917 р. Червона армія Радянської Росії розпочала збройний наступ на Україну з метою ліквідації її незалежності, а 11—12 грудня того ж року в Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, скликаний більшовиками. На цьому з'їзді Україну було визнано федеративною частиною Російської республіки, Українську Центральну Раду оголошено поза законом, передано всю повноту влади Всеукраїнському з'їзду Рад та Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів. Також було проголошено Україну Радянською Республікою, обрано Центральний виконавчий комітет (далі — ЦВК) України як орган вищої державної влади у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад і сформовано радянський уряд — Народний Секретаріат на чолі з М. Скрипником. Тому 9 січня 1918 р. Українська Центральна Рада прийняла IV Універсал, яким проголосила УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу», перейменувала виконавчий орган — Генеральний Секретаріат — на Раду Народних Міністрів та задекларувала необхідність якнайскоріше затвердити Конституцію незалежної УНР.

І хоча робота над проектом Конституції УНР тривала з часу її проголошення, саму Конституцію Українська Центральна Рада ухвалила лише 29 квітня 1918 р. (в останній день її існування).

Слід зазначити, що в цій Конституції ні про амністію, ні про помилування не було жодного слова. Натомість у ст. 59 записано, що «судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади», а в ст. 60 уточнено: «В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзекувати кари, про те рішає виключно закон».

Звісно, що впровадити в життя цю Конституцію не судилося, позаяк у той же день Українська

народна громада, до складу якої влилися старшини I Українського корпусу і козаки Вільного козацтва, разом із Партією українських хліборобів-демократів та Союзом земельних власників за підтримки німецьких військ в Україні здійснили під час Хліборобського з'їзду в Києві державний переворот, внаслідок якого було створено замість УНР Українську гетьманську державу та проголошено П. Скоропадського гетьманом усієї України.

Рада комісарів установила контроль над усіма міністерствами і провела першу в той період амністію — з тюрем Києва було звільнено майже 500 політичних в'язнів

Звернувшись у Грамоті до всього українського народу, П. Скоропадський оголосив себе гетьманом усієї України, задекларував призначення Кабінету Міністрів, розпустив Українську Центральну Раду і Малу Раду та скасував усі видані ними закони, а натомість долучив до Грамоти підписані ним та отаманом Ради Міністрів М. Устимовичем Закони про тимчасовий державний устрій України. У ст. 7 цих Законів йшлося про те, що гетьманові належить «помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права»¹.

Про те, що задекларовані в цій статті повноваження гетьмана застосовувалися в Україні, в доступних джерелах інформації немає. Та й навряд чи це було з огляду на бурхливий час соціальних потрясінь, пов'язаних насамперед із боротьбою за владу, і на те, що 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся гетьманської влади, передавши її Раді Міністрів, та перейшов на нелегальне становище, переховуючись у Києві від республіканської влади, а згодом таємно виїхав за межі країни.

Після цього зречення влада в Україні фактично перейшла до Директорії, що була створена політичними партіями на таємному засіданні 13 листопада 1918 р. як орган для проведення антигетьманського повстання та відновлення УНР.

Оскільки станом на 14 грудня 1918 р. Директорія перебувала в Білій Церкві, Український військово-революційний комітет, сформований Директорією ще в листопаді 1918 р. для координації антигетьманського повстанського руху в Києві та за його межами, призначив Раду комісарів як тимчасову найвищу політичну владу в

¹ Конституційні акти. 1917—1920. Невідомі Конституції України. — Філософська і соціологічна думка. — К., 1992. — 272 с.

Києві до прибуття Директорії. Саме Рада комісарів установила контроль над усіма міністерствами і провела першу в той період амністію — з тюрем Києва було звільнено майже 500 політичних в'язнів.

В'їхавши до Києва 19 грудня 1918 р., Директорія відразу розпочала діяльність, спрямовану на розроблення політичної платформи відродженої УНР, а вже за тиждень, 26 грудня, прийняла свій перший акт конституційного характеру — Декларацію Директорів УНР, в якій сповіщала про знищення гетьманського режиму і його місцевих органів та оголошувала себе тимчасовою верховною владою революційного часу. Закони і постанови гетьманського уряду Декларацією було скасовано й започатковано проведення слідства з приводу зловживань поміщиків і уряду щодо селянства.

Що ж стосується амністії та помилування, то про них у Декларації не йшлося.

Слід зазначити, що законотворення відродженої УНР на чолі з Директорією було дуже схоже на законотворення перехідного періоду, тому що закони ухвалювалися, як правило, тільки за необхідності залежно від обставин.

У Росії, на відміну від України, таким державно-правовим інститутам, як амністія й помилування, приділялося достатньо уваги, і вони інтенсивно впроваджувалися вже в перші нормативні акти Радянської влади

Загальна законодавча база в Україні являла собою юридичний конгломерат, оскільки були чинні (повністю або частково) закони колишньої Російської імперії, Тимчасового уряду Російської республіки, Радянської влади, Української Центральної Ради, Гетьманату і Директорії.

І хоча 17 травня 1919 р. Голова Директорії затвердив постанову Ради Народних Комісарів (далі — РНК) «Про анулювання на території України чинності законів і директив як так званого Радянського Українського, так і Радянського Російського Урядів і про поновлення чинності законів УНР», ситуацію із законотворенням в Україні це фактично не змінило.

Саме ці обставини та відсутність власних кодифікаційних актів у відповідних галузях законодавства змушували керівників Директорії все більше звертатися до російського законодавства.

У Росії, на відміну від України, таким державно-правовим інститутам, як амністія й

помилування, приділялося достатньо уваги, і вони інтенсивно впроваджувалися вже в перші нормативні акти Радянської влади.

Так, у ст. 7 першого Декрету РНК «О суде», що був виданий 5 грудня 1917 р. за підписом В. Леніна і декількох комісарів, зазначено, що право помилування й поновлення в правах осіб, засуджених у кримінальних справах, надалі належить судовій владі².

У Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, прийнятій 10 липня 1918 р. на V Всеросійському з'їзді Рад, до предмета відання Всеросійського з'їзду Рад та Всеросійського ЦВК Рад віднесено право загальної і часткової амністії як питання загальнодержавного значення (ст. 42)

Наступним Декретом про суд, прийнятим РНК 15 лютого 1918 р., за касаційним судом було закріплено право помилування та пом'якшення покарання (ст. 5), а також у ньому йшлося про те, що всім особам, засудженим за вироками народного суду, надається право просити народний суд за місцем проживання прохача про помилування і поновлення в правах (ст. 32).

А в Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, прийнятій 10 липня 1918 р. на V Всеросійському з'їзді Рад, до предмета відання Всеросійського з'їзду Рад та Всеросійського ЦВК Рад віднесено право загальної і часткової амністії як питання загальнодержавного значення (ст. 42).

Незважаючи на це, в Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі — УСРР), затвердженій Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. і прийнятій в остаточній редакції Всеукраїнським ЦВК 14 березня того ж року, як і в Конституції УНР, про амністію та помилування не згадувалось. Однак ці державно-правові інститути в Україні застосовували. Так, за даними російського дослідника В. Квашиса, лише протягом 1921—1922 рр. Всеукраїнський з'їзд Рад видав десять актів про амністію³.

Слід зазначити, що декрети про амністію в цей період видавав і Всеукраїнський ЦВК. Необхідність у їх прийнятті диктувалася тогочасними соціально-політичними та військовими умовами.

Хоча в прийнятій 31 січня 1924 р. Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік

² Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_39.htm (Тут і далі посилання на нормативно-правові акти подано на електронний ресурс «Полное собрание законодательства СССР»: <http://www.ussrdoc.com/>; цитати наведено мовою оригіналу).

³ Див.: Кваши с В. Е. Гуманизм советского уголовного права. — М., 1969. — С. 62.

(далі — СРСР) було чітко зазначено, що до предмета відання союзних верховних органів влади належить і право амністії, яке поширюється на всю територію СРСР (п. «ц» ст. 1 гл. 1 розд. 2), а право амністії, як і право помилювання та реабілітації стосовно громадян, засуджених судовими та адміністративними органами союзних республік, зберігається за центральними виконавчими комітетами цих республік (ст. 69), Конституція УСРР 1929 р., затверджена 15 травня 1929 р. на XI Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, не містила термінів «право амністії», «право помилювання».

Але реалізація цих державно-правових інститутів здійснювалася відповідно до ст. 69 Конституції СРСР 1924 р., згідно з якою «право амністії, а равно право помилювання и реабилитации в отношении граждан, осужденных судебными и административными органами союзных республик, сохраняется за центральными исполнительными комитетами этих республик», та п. «й» ст. 30 Конституції УСРР 1929 р., в якому передбачалося розв'язування Всеукраїнським ЦВК «інших питань, що їх подасть Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету або поставить сама Сесія, в межах її компетенції, на свій розгляд».

Лише вісімнадцять років потому у Конституції УРСР, затвердженій 30 січня 1937 р. постановою Надзвичайного XIV Українського з'їзду Рад, амністії і помилюванню було приділено належну увагу.

Мабуть, інакше й не могло бути з огляду на Конституцію 1936 р. (затверджена Надзвичайним VIII з'їздом Рад СРСР 5 грудня 1936 р.) та інтенсивний процес перетворення задекларованого «союзу рівноправних республік» на жорстко централізовану державу, в якій спочатку був обмежений, а згодом фактично ліквідований державний суверенітет союзних республік.

У ст. 14 цього Основного Закону СРСР, що мав неофіційні назви «сталінська Конституція» та «Конституція соціалізму, що переміг», віднесено до відання СРСР в особі його вищих органів влади та органів державного управління право видавати загальносоюзні акти про амністію (п. «ш»), а в ст. 49 наділено Президію Верховної Ради СРСР правом помилювання (п. «к»).

Щодо союзних республік, то у п. «г» ст. 60 цієї Конституції зазначено, що Верховна Рада Союзної республіки «пользуется правом амнистии и

помилования граждан, осужденных судебными органами Союзной республики»⁴.

У Конституції УРСР 1937 р. вперше в радянські часи було чітко сформульовано, що до відання УРСР в особі її найвищих органів влади та органів державного управління належать «амністія і помилювання громадян, засуджених судовими органами Української РСР» (ст. 19), а Президія Верховної Ради УРСР «здійснює право помилювання громадян, засуджених судовими органами Української РСР» (ст. 30)

З огляду на таке юридичне підґрунтя в Конституції УРСР 1937 р. вперше в радянські часи було чітко сформульовано, що до відання УРСР в особі її найвищих органів державної влади та органів державного управління належать «амністія і помилювання громадян, засуджених судовими органами Української РСР» (ст. 19), а Президія Верховної Ради УРСР «здійснює право помилювання громадян, засуджених судовими органами Української РСР» (ст. 30).

Проте це досить чітке юридичне врегулювання амністії та помилювання не мало наслідком адекватної їх практичної реалізації. У перші роки радянської влади амністія застосовувалася досить часто, та з обранням у квітні 1922 р. генеральним секретарем ЦК РКП (б) Й. Сталіна, який почав зосереджувати владу в своїх руках, централізуючи її за рахунок звуження прав союзних республік, амністія поступово втрачала свою колишню політичну значущість, поступаючись місцем помилюванню, у тому числі й колективному, яке ототожнювалося з поняттям «часткова амністія».

І якщо до прийняття Конституції СРСР 1936 р. право амністії та помилювання в Україні належало й неодноразово застосовувалося не тільки Всеукраїнським ЦВК (відповідно до ст. 69 Конституції СРСР 1924 р.), а й навіть ЦВК Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки, що була складовою України (ст. 18 Конституції УСРР 1929 р.)⁵, то після ухвалення «сталінської» Конституції видання актів про амністію в Україні припинилося.

Російський радянський дослідник П. Ромашкін з цього приводу писав: «Союзные республики с 1936—1937 гг. прекратили издание актов о амнистии и ограничились лишь принятием актов о помиловании по конкретным делам. Это объясняется тем, что Конституция СССР 1936 г.

⁴ http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_4094.htm

⁵ Слід зауважити, що ст. 47 Кримінального кодексу УСРР 1927 р. передбачалося, що право звільняти засуджених від покарання та знижувати встановлену законом міру покарання стосовно вироків народних судів і Головного суду Молдавської АСРР належить не тільки ЦВК УСРР, а й ЦВК Молдавської АСРР.

отнесла все уголовное и процессуальное законодательство к ведению Союза ССР, предусмотрев издание вместо уголовных кодексов союзных республик, единых для всего СССР уголовного и уголовно-процессуальных кодексов. В связи с этим союзным республикам было запрещено вносить какие-либо дополнения или изменения в уголовные кодексы союзных республик без разрешения Президиума Верховного Совета СССР. Это запрещение, видимо, было истолковано в смысле ограничения прав союзных республик издавать и акты об амнистии, хотя на самом деле содержащиеся в Конституции СССР и конституциях союзных республик положения о праве союзных республик издавать акты об амнистии в отношении граждан, осужденных судами союзных республик, не подвергались никакому изменению и действуют по настоящее время.

Надо полагать, что после принятия Верховным Советом СССР закона «Об отнесении к ведению союзных республик законодательства об устройстве судов, принятия гражданского, уголовного и процессуальных кодексов» союзные республики вновь воспользуются в случае необходимости своим правом издавать акты об амнистии»⁶.

Незважаючи на інтенсивний процес формування в СРСР тоталітарного режиму з поступовим набуттям Й. Сталіним абсолютної влади, застосування амністії та помилування як державно-правових інститутів не припинялося ні в період розробки й прийняття Конституції СРСР 1924 р. та Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, ні в часи підготовки та ухвалення Конституції 1936 р., ні в передвоєнні, воєнні та повоєнні роки

І все ж слід зазначити, що після утворення СРСР і прийняття Конституції 1936 р. розпочалася інтенсивна робота зі створення загальносоюзного кримінального законодавства.

Вже 31 жовтня 1924 р. друга сесія ЦВК СРСР II скликання затвердила Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік — перший загальносоюзний правовий акт, що врегулював питання Загальної частини кримінального права, підґрунтям для якого стали кримінальні кодекси союзних республік (зокрема, Кримінальний кодекс УСРР 1922 р.) та судова практика, що на них базувалася.

У зв'язку з прийняттям цього акта та на вигоду постанови ЦВК СРСР від 29 жовтня 1924 р. щодо перегляду республіканського кримінального законодавства, Кримінальний кодекс УСРР 1922 р.

був підданий значній переробці з орієнтуванням на принципи, визначення та інститути, що ставали відтоді єдиними для всього радянського кримінального права. Результатом цієї роботи став новий Кримінальний кодекс УСРР 1927 р.

Незважаючи на інтенсивний процес формування в СРСР тоталітарного режиму з поступовим набуттям Й. Сталіним абсолютної влади, застосування амністії та помилування як державно-правових інститутів не припинялося ні в період розробки й прийняття Конституції СРСР 1924 р. та Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, ні в часи підготовки та ухвалення Конституції 1936 р., ні в передвоєнні, воєнні та повоєнні роки.

Так, 2 червня 1924 р. Всеросійський ЦВК видав Декрет «Об утверждении амнистии по Якутской Автономной Социалистической Советской Республике», в якому визнав «целесообразным приведение в исполнение проекта Якутской Автономной ССР об амнистии к 1 мая 1924 года» і затвердив його, внівши низку змін та доповнень⁷.

14 листопада 1924 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Об амнистии лицам, совершившим побег из Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Флота»⁸.

А на початку 1925 р. до вирішення питань щодо амністії був залучений і Верховний Суд СРСР, до якого звернулася Президія ЦВК СРСР за роз'ясненням питання про те, «считать ли акт восстановления в правах гражданства отдельных лиц, возвращающихся из-за границы, актом применения к ним амнистии за совершенные контрреволюционные деяния или как разрешение на право въезда в пределы Союза ССР». Розглянувши це питання, Пленум Верховного Суду СРСР 16 січня 1925 р. прийняв постанову «О восстановлении в правах гражданства и об амнистии», в якій роз'яснив таке:

«1. Если постановление Президиума ЦИК СССР о восстановлении в правах гражданства последовало в ответ на ходатайство только о восстановлении именно в этих правах без указания просителя на совершенные им преступления, то оно не может рассматриваться как одновременный акт частной амнистии за все совершенные лицом контрреволюционные и иные преступления.

2. Если постановление о восстановлении в правах гражданства последовало в ответ на

⁶ Ромашкин П.С. Амнистия в советском уголовном праве // Правоведение. — Л., 1958. — № 1. — С. 71—83.

⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_2046.htm

⁸ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_2245.htm

ходатайство об амнистии и за совершенные просителем преступления с точным указанием этих преступлений, то такое постановление Президиума ЦИК СССР необходимо рассматривать одновременно и как акт частной амнистии за указанные в ходатайстве преступления...»⁹.

Становлення радянської влади супроводжувалося прийняттям також інших нормативних актів, що по суті мали умовний амністійний характер

7 березня 1925 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Об амнистии», в якій запропонував ЦВК Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та центральним виконавчим комітетам республік, що входили до складу Закавказької федерації, провести широку амністію стосовно селян, кустарів, робітників, червоноармійців та військовослужбовців, а також осіб, які скоїли злочини з релігійних мотивів¹⁰.

Слід зазначити, що становлення радянської влади супроводжувалося прийняттям також інших нормативних актів, що по суті мали умовний амністійний характер.

Так, згідно з постановою Всеросійського ЦВК від 14 лютого 1927 р. «О восстановлении в изобретательных правах низших технических служащих тюремного ведомства, бывшей полиции и пр.» зазначеним категоріям населення поверталися виборчі права за умови, якщо вони протягом не менше п'яти років займаються продуктивною та загальнокорисною працею і довели свою лояльність стосовно до радянської влади¹¹.

3 липня 1931 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «О порядке восстановления в гражданских правах выселенных кулаков», якою зазначеним громадянам поновлювалися виборчі права через п'ять років після виселення за умови, якщо вони протягом цього терміну доведуть, що припинили боротьбу проти організованого в колгоспи селянства і заходів радянської влади, спрямованих на підняття сільського господарства, а також якщо вони покажуть себе на ділі чесними й добросовісними трудівниками¹². А 17 березня 1933 р. була прийнята постанова «О порядке восстановления в избирательных правах детей кулаков»¹³.

ЦВК СРСР 27 травня 1934 р. прийняв постанову «О порядке восстановления в гражданских правах бывших кулаков»¹⁴.

Спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 29 липня 1935 р. була проведена умовна амністія стосовно колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше п'яти років або інших більш м'яких покарань і які відбули покарання — з них знімалася судимість, але за умови, якщо вони на момент прийняття постанови добросовісно й чесно працювали в колгоспах¹⁵.

Вже після ухвалення «сталінської» Конституції такою ж спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 14 липня 1937 р. «О награждении и льготах для строителей канала Москва—Волга» достроково було звільнено 55 тис. засуджених, які працювали на цьому будівництві¹⁶.

А 24 січня 1938 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Об амнистии в ознаменование 20-летия Рабоче-Крестьянской Красной Армии», яким звільнила з-під варти та інших, пов'язаних з вироком, додаткових мір покарання всіх військовослужбовців, вперше засуджених до позбавлення волі на строк до трьох років включно, окрім осіб, засуджених за державні злочини, та зняла судимість із військовослужбовців, які були умовно засуджені. Дія амністії була поширена також на військовослужбовців, справи яких перебували на стадії розслідування за злочини, що тягнуть покарання не більше трьох років позбавлення волі¹⁷.

Декілька амністій, у тому числі й таких, що мали ознаки помилувальних актів, оскільки стосувалися конкретно визначених осіб, було проголошено в роки Великої Вітчизняної війни

Указом цієї Президії від 16 квітня 1938 р. було знято судимість із 600 колишніх засуджених, які добровільно залишилися працювати на будівництві каналу Москва—Волга та інших об'єктів¹⁸.

Заохочувальним був і Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 липня 1940 р. «Об освобождении от исправительно-трудовых работ и более мягких мер наказания граждан, участвовавших в боях против финской белоохранительщины, по делам о преступлениях, совершенных ими до призыва в Красную Армию и Военно-Морской флот», яким зазначені громадяни згодом звільнялися від

⁹ http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_2319.htm

¹⁰ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_2378.htm

¹¹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_3194.htm

¹² Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_3743.htm

¹³ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_3875.htm

¹⁴ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_3993.htm

¹⁵ Див.: Ромашкин П. С. Знач. пр. — С. 71—83.

¹⁶ Див.: Там само.

¹⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4132.htm

¹⁸ Див.: Ромашкин П. С. Знач. пр. — С. 71—83.

покарання, з них була знята судимість та закриті не розглянуті ще справи¹⁹.

Декілька амністій, у тому числі й таких, що мали ознаки помилювальних актів, оскільки стосувалися конкретно визначених осіб, було проголошено в роки Великої Вітчизняної війни. Так, 14 грудня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «О предоставлении военным советам фронтов и флотов права снимать судимость с военно-служащих, отличившихся в боях с немецкими захватчиками» (15 січня 1942 р. було затверджено порядок такого зняття судимості²⁰), а 27 лютого 1942 р. — Указ «Об отсрочке исполнения приговоров в отношении работников железнодорожного и водного транспорта», згідно з яким засуджені особи зазначених категорій за ухвалою суду направлялися: призовного віку і придатні до військової служби — в Діючу армію, а всі інші — на підприємства з використанням на посадах за розсудом керівників цих підприємств; стосовно засуджених, які позитивно проявили себе в роботі на транспорті, допускалося за клопотанням відповідного керівника підприємства звільнення від призначеної вироком міри покарання або заміна її на більш м'яку²¹.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1944 р. була оголошена умовна амністія щодо осіб, які самовільно залишили підприємства військової промисловості, якщо вони добровільно повернулися протягом півтора місяця до цих підприємств²².

На відзначення здобутої перемоги у війні з Німеччиною Президія Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. оголосила широку амністію.

Менш ніж за два роки після цього, 26 травня 1947 р., вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Об отмене смертной казни», що фактично являв собою акт помилювання стосовно засуджених до смертної кари осіб, вироки щодо яких не були виконані²³.

Друга, ще більш масова, повоєнна амністія була оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Об амнистии». Зрозуміло, що в цьому документі, прийнятому через три тижні після смерті Й. Сталіна, не згадувалося про репресії сталінського періоду. Втім, було очевидно, що амністія спрямовувалася насамперед на відмову від ідеології масових репресій і державного

тероризму як методу управління суспільством, управління й подолання наслідків гіпертрофованого кримінально-правового примусу. Вона не застосовувалася щодо осіб, засуджених на строк більше п'яти років за контрреволюційні злочини, великі розкрадання соціалістичної власності, бандитизм та навмисне вбивство.

У 1955 р. радянська влада активізувала зусилля, спрямовані на колективне й індивідуальне державне прощення громадян, які скоїли злочин

Характерною особливістю цього Указу було те, що в ст. 8 визнавалося за необхідне переглянути кримінальне законодавство СРСР і союзних республік та замінити кримінальну відповідальність за деякі посадові, господарські, побутові та інші менш небезпечні злочини на міри адміністративного та дисциплінарного впливу, а також пом'якшити кримінальну відповідальність за окремі злочини.

Міністерству юстиції СРСР доручалося протягом місяця розробити відповідні пропозиції і внести їх на розгляд Ради Міністрів СРСР для подання Президії Верховної Ради СРСР²⁴.

Трохи згодом влада СРСР відповідно до п. «к» ст. 49 чинної на той час Конституції СРСР 1936 р. розпочала опрацьовувати питання, пов'язані з реалізацією державно-правового інституту помилювання. Саме з цією метою Президія Верховної Ради СРСР вже 5 червня 1953 р. прийняла Постанову «О порядке рассмотрения в Президиуме Верховного Совета СССР ходатайств о помиловании», якою визначила дві процедури розгляду клопотань про помилювання: засуджених до вищої міри покарання та засуджених до інших мір покарання²⁵.

У 1955 р. радянська влада активізувала зусилля, спрямовані на колективне й індивідуальне державне прощення громадян, які скоїли злочин. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 березня 1955 р. «О замене уголовной ответственности за самовольный проезд в товарных поездах мерами административного воздействия» була скасована кримінальна відповідальність за самовільний проїзд у вантажних потягах, внаслідок чого особи, які були засуджені за такі правопорушення, але не відбули покарання, звільнялися від його подальшого відбуття. Крім того, з усіх осіб, які були засуджені за зазначені дії, судимість знімалася²⁶.

¹⁹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4261.htm

²⁰ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4338.htm

²¹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4342.htm

²² Див.: Ромашкин П. С. Значка. — С. 71—83.

²³ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4642.htm

²⁴ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4890.htm

²⁵ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_4895.htm

²⁶ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5002.htm

А вже 17 вересня 1955 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», згідно з яким:

1) звільнялися з місць ув'язнення та від інших мір покарання особи, засуджені на строк до десяти років позбавлення волі включно за скоєні в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. підсобництво ворогу й інші злочини, передбачені статтями 58¹, 58³, 58⁴, 58⁶, 58¹⁰, 58¹² Кримінального кодексу РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів інших союзних республік;

2) скорочувалися наполовину призначені судом покарання засудженим на строк більше десяти років за злочини, вказані в ст. 1 цього Указу;

3) звільнялися з місць ув'язнення незалежно від строків покарання особи, які були засуджені за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях.

Особи, направлені за такі злочини у заслання та висилку, також звільнялися від подальшого відбування покарання;

4) амністія не застосовувалась до карателів, засуджених за вбивства та катування радянських громадян.

Поряд із широкомасштабними амністіями проводилися й інші помилувальні акції, зокрема за віковими та професійними ознаками, за станом здоров'я, а також за національною та деякими іншими ознаками

Від відповідальності звільнялися радянські громадяни, що перебували за кордоном, які в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. здалися в полон ворогу або служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях.

Звільнялися від відповідальності й ті радянські громадяни за кордоном, які обіймали під час війни керівні посади в створених окупантами органах поліції, жандармерії та пропаганди, у тому числі й втягнуті в антирадянські організації у повоєнний період, якщо вони спокутували свою провину подальшою патріотичною діяльністю на користь Батьківщини або добровільно повинилися²⁷.

Поряд із широкомасштабними амністіями проводилися й інші помилувальні акції, зокрема за віковими та професійними ознаками, за станом здоров'я, а також за національною та деякими іншими ознаками.

²⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5035.htm

Так, Президія Верховної Ради СРСР 24 квітня 1954 р. видала Указ «О порядке досрочного освобождения от наказания осужденных за преступления, совершенные в возрасте до 18 лет»; 30 квітня того ж року — «О досрочном освобождении из исправительно-трудовых лагерей и колоний специалистов сельского хозяйства»; 3 вересня 1954 р. — «О досрочном освобождении из мест лишения свободы инвалидов, престарелых, лиц, страдающих тяжелым неизлечимым недугом, беременных женщин и женщин, имеющих малолетних детей».

Указом від 13 грудня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР зняла з обліку спецпоселень і звільнила з-під адміністративного нагляду органів МВС німців та членів їхніх сімей, виселених на спецпоселення в період Великої Вітчизняної війни, а також німців — громадян СРСР, які після репатріації з Німеччини були направлені на спецпоселення²⁸.

10 березня 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР № 134/27 було скасовано Указ від 21 лютого 1948 р. «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытию наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР» і встановлено, що надалі направлення в заслання може мати місце лише за вироками судів. Крім того,

ті, що відбули строки покарання, литовські, латвійські та естонські націоналісти, сім'ї яких за спеціальними постановами Уряду були на спецпоселеннях, направлялися до сімей. Що ж стосувалося інших осіб, які перебували на підставі Указу від 21 лютого 1948 р. в засланні на поселенні,

то вони від заслання звільнялися²⁹.

А 27 березня, 28 квітня та 16 липня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР видала чергові укази, згідно з якими було знято з обліку спецпоселення і звільнено з-під адміністративного нагляду органів МВС: греків, балкарців, вірмен і членів їхніх сімей, виселених із Криму в 1944 р.³⁰; кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у 1943—1944 рр. із Північного Кавказу, із Грузинської РСР і Криму³¹; чеченців, інгушів, карачаєвців та членів їхніх сімей, виселених на спецпоселення в період Великої Вітчизняної війни³².

²⁸ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5049.htm

²⁹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5065.htm

³⁰ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5069.htm

³¹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5080.htm

³² Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5106.htm

У цей же період радянська влада проявила милість і до громадян із числа робітників та службовців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1956 р. була скасована судова відповідальність робітників і службовців за самовільне залишення підприємств та установ і за неодноразовий чи тривалий прогул без поважної причини. Засуджені за такі правопорушення особи звільнялися від відбування покарання. Усі справи про такі порушення, що не були розглянуті судами до видання цього Указу, припинялися. З громадян, які раніше були засуджені й відбули покарання за такі злочини, а також звільнених від покарання за цим Указом судимість знімалася³³.

Радянська влада вдалася до прийняття законодавчих актів амністійного характеру, що мали засвідчити гуманність тоталітарного режиму, хоча відверто спрямовувалися на розвантаження переповнених місць позбавлення волі з примусовим направленням засуджених на будівництво об'єктів народного господарства, де була потрібна дешева робоча сила

Державне прощення злочинців здійснювалось і в інших юридичних формах (наприклад, у пом'якшенні режиму відбування покарання). Так, 17 серпня 1957 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «О порядке замены тюремного заключения лишением свободы в исправительно-трудовых колониях», згідно з яким особам, які відбували за вироком суду тюремне ув'язнення і проявили зразкову поведінку, тюремне ув'язнення після відбуття не менше однієї третини призначеного покарання могло бути замінено на строк, що залишився, позбавленням волі у виправно-трудових колоніях³⁴.

А 25 жовтня 1957 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена амністія іноземним громадянам — японським рибалкам, засудженим в СРСР за незаконний вилов риби в радянських територіальних водах, а також тим, які перебували під слідством за таким же звинуваченням. За цією амністією усі засуджені й підслідні були звільнені з місць ув'язнення³⁵.

Широка амністія була оголошена у зв'язку з 40-ю річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції. Президія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1957 р. прийняла два амністійні нормативні акти: Указ «Об амнистии в ознаменование 40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции» та Постанову «О порядке применения Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии в ознаменование

40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции»³⁶.

Протягом 1958 р. (19 травня та 2 серпня) Президія Верховної Ради СРСР видала укази, згідно з якими були зняті обмеження щодо спецпоселення та звільнені з-під адміністративного нагляду органів МВС:

- підсобники націоналістичного підпілля та члени їхніх сімей;
- колишні куркулі та члени їхніх сімей;
- члени сімей колишніх поміщиків, фабрикантів, торговців, керівників і учасників буржуазних політичних партій та антирадянських організацій, керівних діячів колишніх буржуазних урядів;

- колишні військовослужбовці армії Андерса та члени їхніх сімей;
- колишні учасники басмацьких банд і дашнакських організацій та члени їхніх сімей³⁷.

А 25 грудня 1958 р. був прийнятий Закон СРСР «Об отмене лишения избирательных прав по суду», за яким було скасовано застосування позбавлення виборчих прав по суду як міри кримінального покарання і всі особи, засуджені до позбавлення виборчих прав, звільнені від цього покарання³⁸.

Цього ж дня Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик»³⁹, а 14 лютого 1959 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «О порядке введения в действие Основ уголовного законодательства, Основ уголовного судопроизводства и Законов об уголовной ответственности за государственные и воинские преступления», згідно з яким вносилися зміни, що мали усі ознаки амністії⁴⁰.

У зв'язку з прийняттям та введенням у дію з 1 січня 1961 р. нових кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів союзних республік Президія Верховної Ради СРСР Постановою від 19 грудня 1960 р. визначила відповідні заходи, за якими на підставі ст. 6 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (дія кримінального закону в часі) усім судам на території СРСР належало увідповіднити міри покарання особам, засудженим за законами СРСР, що втратили силу з 1 січня 1961 р., кримінальним кодексам союзних республік, якщо тим чи іншим кодексом передбачена більш м'яка міра покарання⁴¹.

³⁶ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5243.htm

³⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5284.htm; http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5300.htm

³⁸ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5353.htm

³⁹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5358.htm

⁴⁰ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5383.htm

⁴¹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5626.htm

³³ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5077.htm

³⁴ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5218.htm

³⁵ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/ussr_5240.htm

Надалі радянська влада вдалася до прийняття законодавчих актів амністійного характеру, що мали засвідчити гуманність тогочасного режиму, хоча відверто спрямовувалися на розвантаження переповнених місць позбавлення волі з примусовим направленням засуджених на будівництво об'єктів народного господарства, де була потрібна дешева робоча сила.

У першій редакції Конституції (Основного Закону) УРСР, прийнятій 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання, у п. 14 ст. 72 зазначено, що до відання УРСР в особі її найвищих органів державної влади належать «амністія і помилування громадян, засуджених судами Української РСР», а в п. 12 ст. 108 конкретизовано, що Президія Верховної Ради УРСР «видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР»

Так, 13 травня 1976 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «О единовременном условном освобождении из мест лишения свободы некоторых категорий осужденных для работы на стройках народного хозяйства», згідно з яким умовно звільнялися з місць позбавлення волі з направленням для роботи на будівництві об'єктів народного господарства особи, які раніше не відбували покарання у виправно-трудовах установах ⁴².

Широка амністія радянському народові була дарована до 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона була проголошена 4 листопада 1977 р. (вже після прийняття нової Конституції СРСР ⁴³) відповідним Указом Президії Верховної Ради СРСР та Постановою про порядок його застосування.

Згідно з першою редакцією Конституції СРСР 1977 р., яка була прийнята 7 жовтня на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР і стала останнім Основним Законом СРСР, Президія Верховної Ради СРСР мала право видавати загальносоюзні акти про амністію та здійснювати помилування (п. 11 ст. 121) ⁴⁴.

У першій редакції Конституції (Основного Закону) УРСР, прийнятій 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради

УРСР дев'ятого скликання, у п. 14 ст. 72 зазначено, що до відання УРСР в особі її найвищих органів державної влади належать «амністія і помилування громадян, засуджених судами Української РСР», а в п. 12 ст. 108 конкретизовано, що Президія Верховної Ради УРСР «видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР».

Таким чином, правова база застосування амністії та помилування фактично не змінилася.

Наступна загальносоюзна амністія була проведена майже вісім років потому, 26 квітня 1985 р., на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Об амнистии в связи с 40-летием Победы советского народа в Великой Отечественной

войне 1941—1945 годов».

В Указі був перелік категорій засуджених, до яких амністія не застосовувалася через тяжкість скоєних ними злочинів, стійку схильність до ведення кримінального способу життя та інших конкретних підстав, що виключали можливість їх амністування.

Не звільнялися від покарання й не скорочувався строк покарання, якщо особи: були засуджені за найбільш небезпечні злочини; засуджувалися до позбавлення волі за навмисні злочини більше двох разів; визнані особливо небезпечними рецидивістами; були злісними порушниками режиму утримання в місцях позбавлення волі (ст. 11 Указу) ⁴⁵.

За останні роки існування СРСР помилувально-амністійна практика дещо змінилася, причому не тільки за суттю, а й за формою

70-річчя жовтневого перевороту в Росії очільники вже доволі розхитаної на той час радянської імперії відзначили черговою амністією, видавши 18 червня 1987 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Об амнистии в связи с 70-летием Великой Октябрьской социалистической революции», виконати який передбачалося протягом шести місяців.

За цією амністією належало звільнити від покарання у вигляді позбавлення волі незалежно від призначеного строку, а також від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, засуджених, які брали участь у бойових діях, захищаючи Радянську Батьківщину, нагороджених орденами і медалями СРСР, жінок, які мали неповнолітніх дітей, а також вагітних жінок, чоловіків

⁴² Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_8855.htm

⁴³ Конституцією СРСР 1977 р. союзним республікам не делегувалося право на амністію та помилування громадян, засуджених судовими органами цих республік, що було передбачено Конституцією СРСР 1936 р. (п. «г» ст. 60). У ній зазначено, що Верховна Рада союзної республіки правомочна вирішувати всі питання, віднесені до відання союзної республіки Конституцією СРСР та Конституцією союзної республіки (ст. 137), а повноваження Президії Верховної Ради союзної республіки визначаються Конституцією союзної республіки (ст. 138).

⁴⁴ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_9447.htm; у Конституції СРСР 1936 р. було наділено правом видавати загальносоюзні акти про амністію Верховну Раду СРСР (п. «ш» ст. 14), а здійснювати право помилування — Президію Верховної Ради СРСР (п. «к» ст. 49).

⁴⁵ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_12675.htm

віком понад 60 років та жінок віком понад 55 років, інвалідів I та II груп ⁴⁶.

Ця амністія була останньою серед тих, що охоплювали широке коло осіб, засуджених за різні категорії злочинів. За останні роки існування СРСР помилувально-амністійна практика дещо змінилася, причому не тільки за суттю, а й за формою.

Яскравим прикладом цього може бути процес підготовки й прийняття акта колективного помилування колишніх військовослужбовців радянських військ в Афганістані.

Минав десятий рік після введення радянських військ в Афганістан, коли керівництво СРСР прийняло рішення щодо їх виведення, визнавши помилку своїх попередників та ініціювавши прийняття 3'їздом народних депутатів СРСР Постанови від 24 грудня 1989 р. «О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года». Військове вторгнення СРСР на територію суверенної держави в ній було кваліфіковане як таке, що заслуговує на моральний і політичний осуд ⁴⁷.

А незадовго до ухвалення цієї Постанови була розпочата процедура з підготовки та прийняття акта щодо амністії, пов'язаної з Афганістаном.

Так, 16 серпня 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР розглянула питання стосовно звільнення від кримінальної відповідальності за скоєні злочини колишніх військовослужбовців обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані і постановила:

1) підтвердити заяву, зроблену від імені радянського керівництва про те, що всі радянські військовослужбовці, які потрапили в полон в Афганістані й повернулися на батьківщину, ніяк не будуть обмежуватися у своїх правах, зможуть у повному обсязі користуватися громадянськими правами, передбаченими Конституцією СРСР, а стосовно тих із них, хто скоїв протиправні дії, Радянська держава проявить великодушність і милосердя з огляду на вищі міркування соціалістичного гуманізму. Такі особи будуть звільнені від кримінальної відповідальності за скоєні злочини;

2) звернутися до керівництва та громадських організацій інших країн із закликом всіляко сприяти в поверненні на батьківщину колишніх військовослужбовців обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, які потрапили

в полон афганської збройної опозиції й перебувають у її складі чи в інших країнах;

3) схвалити проект Постанови Верховної Ради СРСР про амністію колишніх військовослужбовців обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, які скоїли злочини й опинилися у полоні в афганської збройної опозиції. Внести зазначений проект на розгляд чергової сесії Верховної Ради СРСР;

4) доручити Комісії Президії Верховної Ради СРСР з питань помилування розглянути клопотання про помилування колишніх військовослужбовців обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, засуджених судами СРСР і союзних республік за скоєні злочини.

Що ж стосується проекту акта про амністію, який додавався до цієї Постанови, то він містив стислу преамбулу й усього дві статті про:

– звільнення від кримінальної відповідальності за скоєні злочини колишніх військовослужбовців обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, які опинилися в полоні у збройної афганської опозиції і перебувають за кордоном, якщо вони виявлять бажання повернутися до СРСР;

– незастосування амністії до осіб, які брали участь у вбивствах і катуваннях людей ⁴⁸.

Рішення про застосування амністії, прийняті органами дізнання й попереднього слідства, органами внутрішніх справ, а також командуванням дисциплінарних батальйонів, затверджувалися прокурором. Обов'язковою була участь прокурора і при виконанні амністії судами

2 жовтня 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Постанову «О предложениях и замечаниях народных депутатов СССР, высказанных при обсуждении проекта Постановления Верховного Совета СССР об амнистии оказавшихся в плену у афганской вооруженной оппозиции бывших военнослужащих ограниченного контингента советских войск в Афганистане, которые совершили уголовные преступления», згідно з якою п'ятьом парламентським комітетам було доручено розглянути пропозиції і зауваження народних депутатів СРСР й подати на розгляд Верховної Ради СРСР погоджений проект постанови з цього питання ⁴⁹.

Вже 28 листопада 1989 р. було прийнято Постанову «Об амнистии совершивших преступления бывших военнослужащих контингента советских войск в Афганистане», в якій передбачалося:

⁴⁶ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_14059.htm

⁴⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_16098.htm

⁴⁸ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_15832.htm

⁴⁹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_15944.htm

1) звільнити колишніх військовослужбовців від кримінальної відповідальності за злочини, скоєні ними під час проходження військової служби в Афганістані (грудень 1979 — лютий 1989 рр.);

2) звільнити від відбування покарання осіб, засуджених судами СРСР і союзних республік за злочини, скоєні ними під час проходження військової служби в Афганістані;

3) зняти судимість з осіб, звільнених від покарання на підставі цієї амністії, а також із осіб, які відбули покарання за злочини, скоєні під час проходження військової служби в Афганістані;

4) доручити Президії Верховної Ради СРСР у десятиденний термін затвердити порядок виконання амністії.

Ця Постанова набрала чинності з 15 грудня 1989 р.⁵⁰, а тому 11 грудня того ж року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Постанову «О порядке применения Постановления Верховного Совета СССР «Об амнистии совершивших преступления бывших военнослужащих контингента советских войск в Афганистане», згідно з якою виконання цієї Постанови покладалося на відповідні державні органи із визначенням конкретних категорій осіб, які вчинили як військові, так і інші злочини з грудня 1979 р. по лютий 1989 р. включно, щодо яких вони реалізують свої повноваження.

За менш як два роки було прийнято низку загальносоюзних актів амністійно-помилувального та реабілітаційного характеру, а також антиамністійний Указ Президента СРСР від 8 червня 1990 р. «О Законе Литовской ССР «Об амнистии в связи с восстановлением независимого Литовского государства»

Зазначеним органам надавалося право запитувати з відповідних установ судові справи й інші матеріали, необхідні для вирішення питань, пов'язаних із застосуванням амністії. Ці запити мали виконуватися невідкладно.

Рішення про застосування амністії, прийняті органами дізнання й попереднього слідства, органами внутрішніх справ, а також командуванням дисциплінарних батальйонів, затверджувалися прокурором. Обов'язковою була участь прокурора і при виконанні амністії судами.

Ця Постанова Верховної Ради СРСР підлягала виконанню протягом трьох місяців. У разі, коли питання виконання амністії колишніх військовослужбовців контингенту радянських військ в Афганістані, які скоїли злочини, виникало після закінчення тримісячного строку, виконання Постанови покладалося на

відповідний державний орган із числа тих, що зазначені в цій Постанові⁵¹.

За менш як два наступних роки було прийнято низку загальносоюзних актів амністійно-помилувального та реабілітаційного характеру, а також антиамністійний Указ Президента СРСР від 8 червня 1990 р. «О Законе Литовской ССР «Об амнистии в связи с восстановлением независимого Литовского государства». Цим Указом було фактично скасовано чинність амністії стосовно громадян, які хоча й відбували покарання на території Литовської республіки, але були засуджені судами інших союзних республік чи судовими органами союзного рівня⁵².

13 серпня 1990 р. Президент СРСР М. Горбачов видав Указ «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20—50-х годов», яким було визнано незаконними й такими, що суперечать основним громадянським і соціально-економічним правам людини, репресії, що проводилися стосовно селян у період колективізації, а також стосовно всіх інших громадян за політичними, соціальними, національними, релігійними та іншими мотивами в 20—50-х роках; права цих громадян повністю відновлювалися.

В Указі зазначалося, що масові репресії здійснювалися переважно в позасудовий спосіб через так звані особливі наради, колегії, «трійки» і «двійки», хоча в судах також нехтувалися елементарні норми судочинства⁵³.

На виконання цього Указу Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову від 31 серпня 1990 р. «О мерах по исполнению Указа Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20—50-х годов», якою доручила відповідним союзним міністерствам та відомствам, а також Радам Міністрів Союзних республік підготувати проект законодавчого акта СРСР про порядок поновлення прав громадян, які постраждали від репресій⁵⁴.

15 серпня 1990 р. Президент СРСР Указом «Об отмене Указов Президиума Верховного Совета СССР о лишении гражданства СССР некоторых лиц, проживающих вне пределов СССР» скасував 21 Указ Президії Верховної Ради СРСР стосовно позбавлення

⁵¹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_16073.htm

⁵² Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_16698.htm

⁵³ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_17017.htm

⁵⁴ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_17121.htm

⁵⁰ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communist/usr_16050.htm

громадянства СРСР 23 осіб (деяких — із видворенням за межі СРСР), що мало місце в період з 1966 по 1988 р.⁵⁵

У зв'язку з тим, що помилування засуджених громадян із компетенції Президії Верховної Ради СРСР було передано до повноважень Президента СРСР, він видав Розпорядження від 14 листопада 1990 р. «О комиссии по вопросам помилования», яким утворив при Президентові СРСР Комісію з питань помилування, на яку було покладено попередній розгляд клопотань про помилування засуджених і підготовку необхідних матеріалів та відповідних пропозицій.

Головою Комісії був призначений член Верховної Ради СРСР, а членами Комісії — перший заступник Голови Комітету державної безпеки СРСР; робітник одного із заводів, народний депутат СРСР; заступник Міністра юстиції СРСР, заступник Генерального прокурора СРСР; заступник директора Інституту держави і права Академії наук СРСР; перший заступник голови Комітету радянських жінок; заступник начальника Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту; перший заступник Голови Верховного Суду СРСР; перший заступник Міністра внутрішніх справ СРСР; завідувач Відділу помилування й громадянства.

Відповідальним секретарем Комісії призначили завідувача сектору з питань помилування, заступника завідувача Відділу помилування й громадянства.

За рішенням Комісії в її роботі могли брати участь народні депутати, представники державних органів, громадських організацій і трудових колективів.

Комісії було доручено підготувати за участю відповідних Комітетів Верховної Ради СРСР, союзних міністерств і відомств та наукових установ проект законодавчого акта про застосування помилування з урахуванням положень нового Союзного Договору щодо розмежування компетенції СРСР і союзних республік у цьому питанні⁵⁶.

4 грудня 1990 р. Президент СРСР Указом поновив у громадянстві СРСР дві особи, які проживали у Франції⁵⁷, а 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла Постанову «Об отмене законодательных актов в связи с Декларацией Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав».

Напередодні розпаду СРСР Верховна Рада оголосила останню радянську амністію — прийняла Закон від 1 листопада 1991 р. «Об амнистии военнослужащих, уклонившихся от военной службы»

Окрім скасування низки законодавчих актів, у Постанові було визнано за необхідне, щоб Президент СРСР та Кабінет Міністрів СРСР скасували в місячний строк рішення колишнього Державного Комітету Оборони СРСР і Уряду СРСР з питань насильницького переселення окремих народів, та рекомендовано верховним радам союзних республік у межах їхньої компетенції розглянути зазначені питання й прийняти щодо них необхідні рішення, не допускаючи обмеження прав і законних інтересів громадян, які проживали на той час на відповідних територіях⁵⁸.

Напередодні розпаду СРСР Верховна Рада оголосила останню амністію — прийняла Закон від 1 листопада 1991 р. «Об амнистии военнослужащих, уклонившихся от военной службы». Ця амністія була пов'язана із численними зверненнями військовослужбовців і членів їхніх сімей, пропозиціями Всесоюзної ради батьків військовослужбовців та висновками спеціальної Комісії з перевірки об'єктивності й повноти розслідування причин загибелі та травматизму військовослужбовців і військових будівельників у мирний час⁵⁹.

Надалі амністійно-помилувальна практика в Україні відбудовувалася в умовах незалежності на підставі Конституції та інших законів суверенної держави.

⁵⁵ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_17034.htm

⁵⁶ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_17579.htm

⁵⁷ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_17697.htm

⁵⁸ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_18349.htm

⁵⁹ Див.: http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_19687.htm